

פרשת צו

על קמצים, קמיצות וקמצנים

מערכה ראשונה: מצוות קמיצה

בפרשתנו אנו קוראים על קרבן המנחה. מנחה היא בעקרון סולת בלולה בשמן שרובה נאכל לכהנים, ומה שמוקטר ממנה על המזבח הוא מה שהכהן **קומץ**:

והרים ממנו בקמצו מסולת המנחה ומשמנה ואת כל הלבונה והקטיר המזבחה (פ"ו פס' ח)

כמה זה קומץ? בגמרא (מנחות יא.) מבוארת הפרוצדורה המודגמת בתמונות משמאל (באדיבות ויקיפדיה). ראשית, הכהן טובל את ידו בעיסה ומקפל את שלש האצבעות האמצעיות (אצבע, אמה וקמיצה) כך שחלק מן העיסה מצטבר בחלל שביניהן. לאחר מכן הוא משתמש באגודל ובזרת כדי להסיר את העיסה הבולטת משני הצדדים, כך שנשארת רק אותה עיסה הכלואה בין האצבעות לכף היד, ואותה הכהן מקטיר.

עד כאן הכל טוב ויפה. אמנם בגמרא נאמר שזוהי "עבודה קשה שבמקדש", כנראה מפני שקשה לנער בצורה מדויקת את כל הבצק המיותר ולשמור על המידה המדויקת בצורה מושלמת, אבל אנו יכולים לבטוח בכהנים ש"זריזים הם" ובאימון נאות יגיעו לביצוע מושלם. בכל זאת, יתברר לנו עוד מעט כי מאחורי הדין התמים הזה מסתתרת תיבת פנדורה רצינית.

מערכה שנייה: רבי יחזקאל לנדא עושה ניסוי

כדי להבין את הבעייתיות של דיני קמיצה עלינו לחזור אל אמצע המאה השמונה עשרה ואל ניסוי מדעי שערך לא אחר מאשר רבי יחזקאל לנדא, בעל ה"נודע ביהודה", ניסוי אשר ניתן לומר בלי הגזמה ששינה את פני עולם ההלכה.

צריך אני לברר שיעור הכזית ושיעור הרביעית. מה שעולה לדעתי שנתברר לי במופת שהוא שלא כדברי השלחן ערוך, כי באמת מבואר בשולחן ערוך (סימן תפ"ו) ששיעור כזית הוא חצי ביצה. ואמנם לפי שנתברר לי עפ"י מדידה שהביצות המצויות עתה בימינו, הנה **הביצה שלימה שבזמנינו הוא רק חצי ביצה מביצים שבהם שיעורי התורה.** (ציון לנפש חיה פסחים קט"ז ע"ב)

והמופת הזה, כי שיעור חלה הוא מ"ג ביצים וחומש, והתוספות יום טוב מדד שהוא פינט מדה ישנה שמצאתי כאן בכואי לפראג, ואני מדדתי ומצאתי שהוא פחות מפינט, ושוב עשיתי כלי המחזיק שבע אגודלים פחות שתי תשיעית באורך ורוחב ורום מרובע שהוא שיעור חלה המפורש בשולחן ערוך (ביורה דעה סימן שכ"ד) ... והכלי זה מחזיק מעט יותר משמנה זיידלך שהוא שני פינט, ואם כן שני שיעורי חלה מכחישים זה את זה ...

ועל כרחק שנשתנה בזמנינו, או שהאגודלים נתגדלו והמה גדולים יותר מהאגודלים שהיו בימי התנאים, או שהביצים נתקטנו והמה בזמנינו קטנים ממה שהיו בימי התנאים. וידוע שהדורות הולכים ומתמעטים ואי אפשר שאגודל שלנו גדול יותר מאגודלים שהיו בימי חכמי ש"ס. ועל כרחק הביצים בזמנינו נתמעטו...

וכיון שנתברר שהביצים שלנו נתקטנו על מחציתם, אם כן שיעור זית שהוא חצי ביצה הוא כביצה שלנו. וכזה אשר באכילת מצה ומרור בכל שיעורי התורה.

נסביר את הדברים בצורה פשוטה. רבים הם המקרים בהם ההלכה מחייבת, נאמר, לאכול לפחות כמות מסוימת (של מצה בליל פסח, לדוגמה) ומגדירה את הכמות כ"כזית" או "כביצה", כלומר הכמות המינימלית היא נפח של זית או של ביצה.

כיצד יודעים מהו נפח של ביצה? לכך אפשר להשתמש בשתי שיטות. שיטה אחת היא לקחת ביצת תרנגולת סטנדרטית ולמדוד את נפחה. כך עשה בעל התוספות יום טוב, רבי יוסף ליפמן הלר, שהיה דיין בפראג יותר ממאה שנה לפני הנודע ביהודה. כדי לעזור לעקרות הבית לדעת מתי הן צריכות להפריש חלה מן העיסה (לפי הדין יש לעשות זאת אם העיסה היא בנפח של קצת יותר מ 43 ביצים) הוא פשוט מדד: יש להניח שהוא שבר 43 ביצים לתוך כד או קערה, וגילה כי הן ממלאות בדיוק או בערך פינט אחד. אפשר להעריך כי מידת הפינט שהזכיר בעל התוספות יום טוב הייתה קרובה לנפח של שני ליטר במונחי זמננו¹.

כידוע ניתן להגדיר את מידות הנפח לא רק בשמותיהן המיוחדים (מלים כמו פינט או ליטר) אלא גם באמצעות מידות האורך. כאשר אני אומר על משהו שנפחו הוא, נאמר, 27 סנטימטר מעוקב, אני מגדיר את הנפח דרך מידת האורך של סנטימטר. מה שאמרתי הוא שנפח זה זהה לנפח של קוביה שאורך צלעה הוא 3 סנטימטרים. גם לפי שיעורי האורך ניתן לחשב את מידת הקמח שממנו מפרישים חלה: הגמרא במסכת עירובין (פג ע"ב) אומרת כי שיעור חלה - כ 43 ביצים, כזכור - אמור להיות זהה לנפח של קוביה שאורך צלעה בערך שבעה (7) אגודלים. אם רוחב של אגודל הוא 2.4-2.5 ס"מ (בערך אינץ' אחד²), שבעה אגודלים הם לפחות 16 ס"מ, והנפח של 43 ביצים (16 כפול 16 כפול 16, כלומר 4096 סנטימטרים מעוקבים) הוא יותר מארבעה ליטרים, כפול משיעורו של בעל התוספות יום טוב. זהו תורף טענתו של רבי יחזקאל לנדא: שתי השיטות, מדידה ישירה של נפח הביצה ומדידה עקיפה דרך רוחב הבהון, נותנות הפרש של פי 2.

מה עושים? מכיוון שבעל הנודע ביהודה לא פקפק במדידות שלו (בפרט, הוא לא שאל את עצמו היכן בדיוק צריך לקחת את רוחב הבהון), ומכיוון שהוא לא פקפק בנתונים, נשאר לו שתי דרכים: או להניח שפעם האנשים היו יותר קטנים ורוחב הבהון שלהם היה קצת פחות משני סנטימטרים, והרוחב הזה גדל עם השנים (האנשים התגדלו), או להיפך: אולי פעם הביצים היו גדולות יותר, ועם השנים התרנגולות הטילו ביצים יותר ויותר קטנות, עד שהגיעו לביצים שנפחן הוא בערך חצי מהנפח המקורי (נתקטנו הביצים).

האם יש שיטה להכריע בין שתי האפשרויות? באופן מפתיע, הרב לנדא מגייס כאן אמרת חז"ל הטוענת כי "הדורות הולכים ומתמעטים". הפירוש המקובל של אמרה זו הוא שאותה התמעטות הדורות ניכרת ברמה הרוחנית, כלומר שהקדמונים היו יותר חכמים או יותר צדיקים מאתנו, אבל הנודע ביהודה ראה באמרה זו טענה פשוטה על הטבע הפיזיולוגי, לפיה בני האדם אינם גדלים. עקב כך לא יכול היה רבי

¹ כיום מקובלת בארצות האנגלו-סקסיות יחידת נפח בשם פינט המקבילה בערך לחצי ליטר, אך בעבר היו במדינות שונות יחידות נפח בגדלים שונים ומשונים שנשאו את אותו השם. נפח של ביצת תרנגולת מסתובב באזור 40-55 מיליליטר, לכן יש להניח שהפינט עליו דיברו הצ"ח והתוספות יום טוב היה בערך בנפח של 2 ליטר. בספר Métrologie universelle, ancienne et moderne: ou rapport des poids et mesures des empires, royaumes, duchés et principautés des quatre parties du monde על 383 מדווח על פינט ששימש למדידת שמן באזור כלשהו של צרפת וערכו 2.17 ליטר, זו כנראה המידה הקשורה לענייננו. הספר יצא לאור בצרפת ב 1813, כנראה כחלק מן הנסיון (הכושל, אז) להנהיג את השיטה המטרית במדינה.

² מסופר כי דוד הראשון, מלך סקוטלנד בימי הביניים, קבע את שיעור האינץ' לפי רוחב הבהון של אדם בסיס **הציפורן**. בסין היתה נהוגה מידת אורך בשם cun שאמורה להתאים לרוחב פרק הבהון וגדלה 3.3 ס"מ.

יחזקאל לנדא לקבל את הטענה של התגדלות האגודלים, והוא נאלץ להחליט כי ביצי התרנגולות קטנו במהלך הדורות.

כאן ישנה נקודה שחשוב להדגיש אותה. הנודע ביהודה לא סבר שכל היצורים מתקטנים והולכים. אילו היה סובר כן היה חשבונו מאבד את נקודת האחיזה: אולי פעם כל ביצת תרנגולת היתה בגודל של כדורגל, ועם השנים נתקטנו גם הביצים וגם האנשים וגם בהונתיים, במקרה כזה אין שום אפשרות לשחזר את המידות המקוריות. כדי שיהיה ניתן לומר משהו על מידות הנפח על בסיס דברי חז"ל חייבים להניח את קיומו של 'עוגן' כלשהו, כלומר לסבור שאחד משני הפרמטרים, נפח הביצה או רוחב האגודל, נשאר ללא שינוי. הנודע ביהודה משתמש בטענה של "הדורות מתקטנים" רק כדי לשלול את האפשרות שהאגודלים גדלו. למעשה כל חשבונו בנוי על ההנחה שהאגודלים נשארו באותו רוחב: הוא לא באמת הניח שהאנשים קטנו, אלא רק פסל את האפשרות שהם גדלו.

הניסוי של רבי יחזקאל לנדא הביא אותו לחדש חידוש עצום: לדעתו יש להכפיל, פחות או יותר, את כל מידות הנפח המשמשות בהלכה. בדור שלפנינו התפרץ הוויכוח סביב חידוש זה, כאשר בעל ה"חזון איש" מצדד בכל תוקף בעמדתו של הנודע ביהודה (עד כדי כך שבקרב בעלי ההלכה מדברים על "שיעור חזון איש" כאשר הכוונה לשיטה זו) ומנגד טען הרב חיים נאה שיש להחזיק בשיטה המקובלת ולפיה "ביצה" הלכתית זהה בנפחה לביצת תרנגולת סבירה.

מערכה שלישית: יהושע בן גמלא ממציא את בית הספר ומסתבך בצרות

אמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל, שבתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה, מי שאין לו אב לא היה למד תורה... עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסין אותן כבן שש שבע. (בבא בתרא כא.)

יהושע בן גמלא היה כהן גדול בזמן הבית השני, והוא זכה בזכות נדירה: פעמיים במקורותינו הוא נזכר לטוב. פעם אחת באותה גמרא בבבא בתרא שציטטנו כאן, בה הוא מתואר כמי שהציל את לימוד התורה והמציא את בית הספר, ובפעם השניה במשנה ביומא, שם מובא כי הכהן הגדול היה מוציא מן הקלפי שבעזרה שני גורלות, אחד להשם ואחד לעזאזל. הלוחות בהם השתמשו לאותו גורל, של אשכרוע (מין עץ) היו, ועשאן בן גמלא של זהב, והיו מזכירים אותו לשבח.

לכאורה אין ספק: יהושע בן גמלא היה אדם חיובי במיוחד. גם כהן גדול, גם תורם למקדש, גם מיסד מערכת החינוך התורני הראשונה. איזה דבר רע אפשר לומר על אדם כזה?

מתברר שאפשר גם אפשר. המשנה ביבמות (סא.) מלמדת אותנו כי אף שכהן גדול אסור לשאת אלמנה, אם אדם ארס את האלמנה ונתמנה לכהן גדול, מותר לו לשאת אותה. "ומעשה ביהושע בן גמלא שקידש את מרתא בת ביתוס ומינהו המלך להיות כהן גדול וכנסה (=נשא אותה)".

לאוזנינו משנה זו נשמעת תמימה לגמרי, אבל בעלי הגמרא שמעו כאן צליל חשוד. מדוע לא נאמר שיהושע בן גמלא נתמנה להיות כהן גדול, ובמקום זה המשנה אומרת שלאחר שארס את מרתא בת ביתוס 'מינהו' המלך? זה כנראה מראה על קשר סיבתי:

מינהו אין נתמנה לא? אמר רב יוסף, קטיר קחזינא הכא. דאמר רב אסי תרקבא דדינרי עיילה ליה מרתא בת ביתוס לינאי מלכא עד דמוקי ליה ליהושע בן גמלא בכהני רברבי.

בקיצור, הגמרא טוענת שיהושע בן גמלא נתמנה בעזרת שוחד. ארוסתו מרתא בת ביתוס, שהיתה

עשירה, שיחדה את ינאי המלך בכסף רב כדי שימנה את בעלה לעתיד לכהן גדול. הייתכן? בעלי ה"תוספות ישנים" על הדף לא היו מוכנים להאמין בכך: "אין זה יהושע בן גמלא ... שתיקן כמה תקנות, שאותו צדיק היה, אלא אחר הוא" בקיצור, טעות בזיהוי. היו שני כהנים גדולים בשם יהושע בן גמלא, אחד צדיק והשני רשע.

לעומתם, בעלי התוספות בבבא בתרא דוקא לא ראו שום בעיה בקטע עם מרתא והדינרים:

הוא (יהושע בן גמלא הזכור לטוב) אותו האיש דאמר רב יוסף תרקבא דדינרי ... וצדיק גמור היה... והא דקאמר התם קטיר ... לפי שהיו אחרים חשובים ממנו". (ב"ב כא. ד"ה זכור)

[יש כאן תת סיפור מעניין: לדעת התוספות בבבא בתרא באמת אין שום פסול במתן שוחד לקבלת משרה ציבורית, אלא אם כן נותן השוחד אכן לא ראוי למשרה. במקרה של יהושע בן גמלא הוא היה "צדיק גמור" ולכן ראוי להיות כהן גדול, וזה שאשתו שיחדה את המלך כדי שהוא יקבל את המשרה ולא אחרים הראויים לה יותר - בזה אין בעיה³]

מערכה רביעית: הרוגאצ'ובר תושד

רבי יוסף רוזין, המכונה בפי כל הרוגאצ'ובר, היה רב לעדת החסידים בדווינסק שבליטא בתחילת המאה העשרים. שמו נודע לתהילה כגאון עצום, בקי וחרף ברמות שאין להן מקבילה. "הגאון הרוגאצ'ובי היה חד בדרא לא במליצה ולא בשגרה. לא נמצא שני לו בדורנו, וגם בדורות הרבה לפניו ולאחריו, בבחינת ידיעה בקיאותית מופלאה של כל התורה כולה, לכלליה ולפרטיה ולפרטי-פרטיה, לחדרי חדריה ולעמקי סתריה", כך תיאר אותו הרב זוין בספרו "אישים ושיטות".

מן הצד השני, המסורת שבעל פה בעולם הישיבות גורסת כי אפיו של הגאון לא היה נח במיוחד. בתשובותיו הוא לא פעם בוטה במקצת, ואין ספק שלא היתה לו סבלנות למטומטמים, לטרדנים ולאנשים שהוא חשב אותם לבעלי המידות הללו.

במקרה המובא בשו"ת צפנת פענח (דווינסק, סימן צ"ה ואילך) מדובר היה בתקנת עגונה. השואל היה רבה של העיירה יורבורג, רבי אברהם דיאמנט:

ביום ו' י"ט אב תרצ"ג נסע מפה אהרן יודה מינצר בספינה ההולכת בנמל ים הבלטי ובאמצע מסעו איבד עצמו לדעת כי השליך את עצמו לים ... מכתב כתוב בחתימת ידו איך שמרוב חובותיו וצרותיו הנהו הולך להטבע ולמות ... היה מונח בכיס מעילו.

הבעיה הייתה שאיש לא ראה בדיוק את הטובע בזמן מותו, וכאשר מצאו שבע את הגופה אי אפשר היה לזהות אותה. הרב השואל רצה להתיר על בסיס סימנים שהיו בגופו של הטובע ובבגדיו, אבל הרוגאצ'וור פסל את הרעיונות שלו ואסר את אשתו של הטובע להנשא. "היא בחזקת איש כמעט של תורה" כתב.

הרב מירבורג, שניסה בכל כוחו להשיג היתר נישואין לאשה⁴, החל לחפש עדים נוספים שראו את הטביעה וגבה עדות מיהודי בשם פעלער שהיה קופאי ("קאסיר") בספינה וראה חלק מן המעשה. הוא

³בעניין מנהל תקין ויושר במינויים ציבוריים, ראה דברינו לפרשת דברים.

⁴האלמנה היתה תושבת יורבורג, ראה ספר הזכרון ליורבורג (ליטא), ע' 204. לא ברור מהכתוב שם אם היא אכן נישאה שנית לבסוף.

פתח בחליפת מכתבים עם הרואציבור, וכשלא הצליח לשכנע אותו גם בתוספת עדות זו, שלח לו עוד מכתב שבו הוצגה העדות באופן קצת שונה: בגרסה הראשונה הקופאי אמר שלא ראה את פניו של הנטבע ולכן לא יכול היה לזהות אותו, ואילו בגרסה השניה הוא כן זיהה את הטובע, אף שלא ראה את פניו, לפי חלקי גופו שהיו מחוץ למים. השוני בין שתי הגרסאות, בנקודה קריטית לגבי ההיתר, העלה את חמתו של הרגאציבור:

כתיבה וחתומה טובה לידידי הרב הגדול כמוהר"ר אברהם נרו יאיר, רב ביורבורג. קיבלתי מכתבו ויאמין לי כי עמדתי מרעיד. מה זה? השגתי ממנו ארבעה מכתבים וכל מכתב משונה מהפך להפך ... לפי הנראה קטור קחזינא הכא, עין בתוספות יבמות דף ס"א ... והגדר כי יהושע בן גמלא היו לו ידים קטנים כמבואר ביומא... כהן שאין מחזקת ידו כשני זיתים פסול... והכא נמי כן... לפי הנראה על ידי הקטור נתרבח הידים שלו... (תשובה צ"ח)

לא קל למצוא מכתב בוטה כזה בספרות הרבנית. הרואציבור מאשים, פחות או יותר, את הרב מיורבורג בקבלת שוחד שגורמת לו לשנות את דברי העדים כדי להשיג היתר לעגונה. את ההאשמה הוא מטיח דרך ההשוואה למעשה יהושע בן גמלא. כדרכו, משלב הרגאציבור "על הדרך" גם ביאור חדשני בשאלה מדוע היה יהושע זקוק לשוחד כדי להתמנות לכהן גדול. לפי דבריו, בן גמלא היה אכן פסול לכהונה! הסיבה לכך היא שהיו לו ידים קטנות, כמבואר בירושלמי ליומא⁵. מצד שני אומר הירושלמי במקום אחר באותה מסכת כי "אין קמיצה פחותה משני זיתים ... כהן שאין ידו מחזקת כשני זיתים פסול מן העבודה". לפי הרגאציבור, המינוי של יהושע בן גמלא היה מושחת לגמרי, כיוון שהוא היה פסול אפילו בתור כהן שתם, כל שכן בתור כהן גדול.

מערכה חמישית: הקמיצה והביצה

גם אם לא נקבל את פרושו של הרואציבור למעשה יהושע בן גמלא, הדין הוא אכן כזה: שיעור קמיצה הוא לפחות שני זיתים (רמב"ם הלכות מעשה הקרבנות פרק י"ג הלכה י"ד). וכעת עלינו לחזור לתמונת של הקמיצה שהבאנו למעלה: שלש אצבעות כפופות על הכף. שני זיתים? בחלל שבין שלש האצבעות האמצעיות לכף היד? אם מדובר על זיתים מהסוג שאנו קונים במכולת, מילא. אפשר לדחוף שנים כאלו ואפילו יותר גם לחלל מצומצם כזה. אבל שני זיתים של שיעור חזון איש, שכל אחד מהם נפחו 50 סמ"ק (כגודל של ביצה מסוג Large) - את זה בחיים לא תצליחו להכניס לתוך שיעור קמיצה.

האם יש מכאן הוכחה כנגד שיטת הצל"ח ושיעור חזון איש? אינני הראשון להעלות את השאלה הזו. ראיתי אותה כתובה, שחור על גבי לבן, באחד הקבצים של "בית אהרן וישראל" שיוצאים בבני ברק על ידי חסידות קרלין⁶. שם הובא כי שאלה זו נשאלה מאחד מרבני בני ברק האוחזים בכל תוקף בשיטת החזון איש, והוא ענה את התשובה הסטנדרטית לשאלות כאלו, "נשתנו הטבעים", כלומר: היום אמנם לא נכנס לקומץ שלנו כל כך הרבה נפח, אבל בימי קדם היו לאנשים ידיים ענקיות שאכן יכלו להכיל שתי ביצי תרנגולת (של היום) בין שלש האצבעות לפיסת היד.

אישית אינני אוהב, וקשה לי להאמין, בסגנון התירושים הזה של נשתנו הטבעים, אבל הנוהל מקובל בחלקים מסוימים של עולם התורה ובדרך כלל קשה להתוכח מולו. אלא שבמקרה המיוחד הזה התרצן לא הרגיש שהוא נפל בפח הסתירה הפנימית. כפי שהדגשתי לעיל, כל המסקנה של בעל ה"נודע ביהודה" בעניין השיעורים הייתה בנויה על ההנחה שרוחב האצבע נשאר קבוע. בלי זה איבדנו כל נקודת

⁵באותו קטע במסכת יומא מדובר על הקטרת הקטורת ביום הכיפורים ששיעורה הוא בדיוק מה שנכנס לתוך ידיו של הכהן. הירושלמי מביא דוגמאות: השיעור יכול להיות גדול כמו אצל "בן קמחית שהיתה ידו מחזקת כארבעת קבין" או קטן "כבן גמלא שלא היתה ידו מחזקת אלא כשני זיתים".

⁶אינני זוכר את מספרה של החוברת או תאריך יציאתה לאור.

אחיזה ואין שום אפשרות לקבוע איזשהי מידה, שהרי גם הביצים וגם האצבעות התקטנו ואין שום אפשרות לשחזר את המידה המקורית.

אבל זו בדיוק המסקנה מהתירוץ שהובא בקובץ בית אהרן וישראל! אם באמת לאנשים היו פעם ידיים בגודל מעדרים והיום הן יותר קטנות, אין שום סיבה שבעולם להניח שרוחב אגודליהם נשאר קבוע. במקרה כזה נופלת כל שיטת החזון איש בשיעורים, פשוט מפני שאין לה יותר שום עוגן, שום הנחה על גודל כלשהו שלא השתנה ועליו ניתן לבסס את השיעור. להבדיל מכל הקושיות האחרות שהחזונואישיניקים פותרים אותן ב'נשתנו הטבעים', כאשר מדובר בגודל היד האנושית הפטנט הזה מאבד את כחו.